

УДК 391+677.076.62(477)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.04.798>

ВИШИВКА НА ОДЯЗІ УКРАЇНЦІВ: ВІД ДАВНЬОЇ РУСИ ДО МОДЕРНУ (відповідь сучасним скептикам)

Василь БАЛУШОК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: grigras@i.ua

Марина ОЛІЙНИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна,
e-mail: marina.oliynik@gmail.com

На сьогодні немає хронологічно простеженого ланцюжка відомостей джерел про українську вишивку на одязі від Київської Русі до XVII ст., а для простолоду до XVIII ст., що сприяє твердженню постмодерних скептиків про дуже пізню появу. Метою статті є дослідити, виходячи зі стану джерел, проблему тягlosti побутування означеної вишивки від Київської Русі до кінця XVIII — початку XIX ст., коли вона потрапляє до професійних зацікавлень дослідників народної культури. Автори використали археологічні, іконографічні, писемні джерела.

Методологією дослідження є сформульовані Ф. Боасом, А. Кребером, К. Грушевською, М. Салінсом, С. Арутюновим положення про закономірності еволюції і взаємовпливів різних культур, а також про функціонування культурних явищ, включно з дією механізму адаптації і взаємодії запозичених та автохтонних компонентів культури.

Результати. Про значну поширеність вишивки на вбранні різних соціальних верств Давньої Русі свідчать, у першу чергу, іконографічні й, особливо, археологічні матеріали, здобуті в ході численних розкопок.

Ключові слова: вишивка, Давня Русь, середньовіччя, ранньомодерний період, джерела.

Vasyl BALUSHOK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
PhD in History, Senior Research Fellow,
Maksym Rylskiy Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: grigras@i.ua

Maryna OLIYNYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>
PhD in History, Research Fellow,
Maksym Rylskiy Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: marina.oliynik@gmail.com

UKRAINIAN EMBROIDERY ON CLOTHES: FROM THE PERIOD OF THE ANCIENT RUS' TO THE MODERN (an answer to modern skeptics)

Introduction. As of today, there is no clear chronological chain of sources about the Ukrainian embroidery on clothes in the Kyivan Rus' until the XVII-th century, and for commoners — until the XVIII-th century, thus supporting the arguments of post-modern sceptics about its later existence. The goal of this article is to study the problem of durability of the given embroidery from the period of the Kyivan Rus' till the end of the XVIIIth — beginning of the XIXth centuries when it was in focus of professional interests for folk culture researchers. We have studied archaeological, iconographic, and written sources. The methodology has been created by F. Boas, A. Kreber, K. Hrushevskaya, M. Salins, S. Arutiunov in the provisions on the laws of evolution and common impact of various cultures.

Results. The significant spread of embroidery on clothes of various social classes in the Ancient Rus' is evidenced by iconographic and archaeological materials received in course of numerous excavations. A lot of remains with the signs of embroidery on linen, woolen and silk clothing made with linen, silk and, especially, gold threads has been preserved. The remains of gold sewing in most cases belonged to the representatives of the boyar elite, however, they were also found in the burials of commoners. The use of embroidery on clothes in the Ancient Rus is also evidenced by a fewer, but certain written sources, by the Galician-Volhynian Chronicle. However, we can find some facts in the testimonies of the European adventurers who visited the Kyivan Rus' in the XV—XVII-th centuries: Hilbert de Lannoy, Guillaume L'evasseur de Beauplan, Conrad Jacob Hildebrandt, Ulrich von Werdum. The use of embroidery on clothes in Ukraine in the XVI—XVIII-th centuries is also preserved on icons, numerous records and other sources published in the sets of documents and various publications (Lithuanian Metrica, materials of court cases, wills, etc.). Finally, records and drawings of «topographic» descriptions of authors (Mykhailo Antonovskiy, Oleksander Rihelman, Afanasii Shafonskiy, Yezhy (Yurii) Hlohovskiy) also include traditional culture of the Ukrainians.

Keywords: embroidery, Ancient Rus', Middle Ages, early modern period, sources.

Вступ. В умовах повномасштабного розгортання російсько-української війни аж ніяк не зменшилась актуальність опору намаганням дискредитувати українську національну символіку з боку проросійських сил. Серед українських національних символів важливе місце належить вишивці на одязі, яка і стає частенько об'єктом нападів згаданих сил, включно з різними фейками, що з'являються в українському інформаційному просторі. Тож пропонуємо продовжити підняту раніше тему, пов'язану з історією української вишивки на вбранні. Попередні статті [1; 2] ми присвятили: першу — аналізу загальних проблем, пов'язаних із дослідженням походження та історії української вишивки на одязі, включно з соціальним контекстом побутування, а другу, — значною мірою окреслюваному гіпотетично, питанню її витоків у докиєворуські часи. Так ми підійшли до закономірного питання: а якою була подальша доля цієї вишивки, зокрема впродовж тривалого періоду від Київської Русі до ХІХ ст.¹ Ми також розглянули тези новітніх скептиків, які з позицій постмодерного критицизму заперечують чимало зі сформульованих попередниками і колегами положень щодо історії вишивки на одязі українців. При цьому наш аналіз цих критичних тез показав помилковість значної кількості з них. Тепер продовжимо наш розгляд теми, особливо зважаючи на те, що однією зі згаданих критичних тез є твердження чи то про перервність побутування вишивки на одязі в інтервалі між Давньою Руссю і ХVІІІ ст., чи взагалі про появу традиції вишивати вбрання в Україні, особливо простолюдом («селянами»), лише з кінця зазначеного століття (про це йшлося в першій з опублікованих авторами статей)².

¹ Як і у випадку з попередніми статтями, висловлюємо щиру вдячність колегам, які по-дружньому допомагали нам у вирішенні проблем, що постали при написанні статті, а саме згадуваним раніше Юрію Писаренку, Тетяні Шевчук, Костянтинові Рахну і Миколі Рудю, а також етнологині Ірині Несен, археологам Олексію Комару, Наталі Хамайко, Всеволодові Івакіну, історикомедієвісту Олександрові Головку та фольклористці Олені Чебанюк..

² Слід зазначити що виступи згаданих «скептиків» тривають далі з настирливістю, якій можна позаздрити. Тактику вони, звичайно, змінюють, проте незмінно чомусь обирають об'єктом якщо не критики, то тих чи інших маніпуляцій, українську культуру. Так, одна з таких авторок, Оксана Косміна, у матеріалі, виставленому 15 липня

Стан дослідженості. Історію вишивки на одязі українців та їхніх предків у давньоруські й середньовічно-ранньомодерні часи вивчала достатньо чисельна аудиторія дослідників, яким багато вдалося зробити. Почала цю тему ще Ольга Косач (Олена Пчілка), яка в книзі, виданій 1876 р., назвала ряд літописних, іконографічних і документальних свідчень існування вишивки на українському вбранні у давньоруські й ранньомодерні часи [3, с. 8]. Серед тих учених, хто продовжив її, назвемо Олександра Міллера, Петра Савицького, Вадима Модзалевського, Євгенію Спаську, Марію Новицьку, Михайла Рабиновича, Раїсу Захарчук-Чугай, Олександра Тищенко, Марію Фехнер, Кирила Михайлова, Тетяну Кара-Васильєву, Олену Брайчевську, Віру Зайченко, Анатолія Адруга та ін. [4, с. 85—86; 5, № 24—25; 6, с. 19—20; 7, с. 154, 339—342; 8; 9; 10, с. 20—45; 11; 12; 13; 14, с. 10—123; 15, с. 811, 815—819, 826, 828; 16; 17].

Постановка проблеми. І все ж залишається ще чимало нез'ясованих моментів в еволюції означеної вишивки, причому на деяких етапах їх навіть більше, ніж уже вирішених проблем. Численні лакуни існують у наших знаннях про вишивку на одязі протоукраїнців, а далі власне українців³ у давньоруську

2022 р. на сайті онлайн-платформи «Локальна історія», всією подачею матеріалу підводить читача до думки, до речі, місцями плутаючи загальновідомі джерела — праці Олександра Рігельмана й Афанасія Шафонського, що в українців типовим було взуття на зразок личаків, та ще й чомусь особливо акцентуючи на маргінальному для України терміні «лапти». При цьому в неї фігурують винятково матеріали з Полісся — порубіжної зони України. (Популярність Полісся серед етнографів і любителів старовини пояснюється збереженістю там, особливо на півночі, великої кількості архаїки.) Цим самим вона, навмисно чи ненавмисно, намагається стерти одну з важливих граней репрезентації української та російської традиційних культур. В іншому матеріалі у «Локальній історії» за 30 червня 2022 р. вона безпелаяційно проштовхує недоведену тезу, що тканий декор, як прикраса одягу, передував вишивці (адже ця теза теж працює на твердження про пізню появу вишивки на українському вбранні). Аналізу цієї спірної тези ми, до речі, присвятили другу зі згаданих наших попередніх статей, проте авторка не зважає на наведені аргументи.

³ Вживаємо назву «українці» стосовно часу до ХІХ—ХХ ст. умовно, оскільки самоназвою українського народу тоді була збірною формою множини «русь», а в однині «русин» [18].

епоху й, особливо, в часи Середньовіччя і навіть раннього Модерну. Найменше знаємо про цю вишивку в дуже бідному на джерела історичному проміжку між Давньою Руссю й XVI ст. Відчутним недоліком українського дискурсу щодо історії вишивки на одязі є й те, що автори багатьох публікацій недостатньо уваги приділяють точній хронологізації відомостей про неї в середньовічно-ранньомодерні часи. У цьому українські дослідники, на жаль, нерідко поступаються вченим з інших країн, які чітко вказують час фіксації появи вишивки й змін у її побутуванні [див., напр., стосовно естонців: 19, с. 60—61]. Власне на сьогодні за великим рахунком усе ще немає чітко простеженого хронологічно безперервного ланцюжка згадок у джерелах про українську вишивку на одязі від Київської Русі до XVII ст., а для простолюду до XVIII ст. (або ж чітких свідчень про відсутність такого).

Проблема загострюється ще і в зв'язку з виступами «скептиків», які нерідко досить-таки огульно критикують багато з існуючих у науковому дискурсі положень. У першій з попередніх статей ми чимало місця присвятили аналізу висунутих ними тез, що фактично ігнорують закономірності запозичень та адаптації в культурі. Ми проаналізували заяви «скептиків» про практично повне копіювання в інших народів вишитого декору на одязі соціальною верхівкою українського суспільства, а простолюдом у останньої, та ще й дуже пізно. При цьому детально хронологія фіксації в джерелах вишивки на одязі різних соціальних верств українців усе ж нами розглянута не була.

Звідси випливає необхідність розгляду відображення у джерелах побутування вишивки на вбранні українців, а також належності її тим чи іншим соціальним верствам, почавши від Київської Русі й до кінця XVIII — початку XIX ст., коли вишитий декор на одязі потрапив до кола професійних зацікавлень дослідників народної культури. Тому ми ставимо завдання накреслити, наскільки це на сьогодні можливо, виходячи зі стану джерел, де більш детально, а де хоча б пунктирно, загальну лінію побутування означеної вишивки. Встановлення факту існування чи відсутності тягlosti вишивки на одязі українців від давньоруського Середньовіччя до модерного часу має важливе значення, адже у випадку неперервності її побутування з'являється до-

даткова підстава для стійкості нової традиції (за Ериком Гобсбаумом і Теренсом Рейнджером [20]) прикрашання одягу як національного символу. Ми використали археологічні, іконографічні та писемні джерела. Це, зокрема, дані археологічних досліджень — як опубліковані польові матеріали, так і результати реконструкцій археологів та мистецтвознавців, що стосуються одягу населення Давньої Русі [8; 12; 13; 21; 22; 23]. З писемних джерел використано Галицько-Волинський літопис [24], мемуари й повідомлення європейських мандрівників, що відвідували Русь-Україну в XV—XVII ст. (Жільбера де Лануа, Гійома-Левасера де Боплана, Конрада Якоба Гільдебрандта, Ульріха фон Вердума [25; 26; 27; 28]), опубліковані в різних збірниках документів матеріали судових справ [29; 30; 31], а також записи й малюнки «топографічних» описів тощо авторів кінця XVIII — початку XIX ст. (Михайла Антоновського, Олександра Рігельмана, Афанасія Шафонського, Єжи (Юрія) Глоговського) [32; 33; 34; 35], які змальовують традиційну культуру українців. Всі вони містять ті чи інші відомості про вишивку на одязі українців у конкретні часові періоди середньовічно-ранньомодерної епохи.

Методологію дослідження складають положення про закономірності еволюції і взаємовпливів різних культур, що роблять конфігурацію кожної з них оригінальною й неповторною, а також про функціонування культурних явищ, у т. ч. дію механізму запозичень, який включає адаптацію і взаємодію запозичених компонентів культури з автохтонними, що були сформульовані Францом Боасом, Алфредом Кребером, Маршалом Салінсом, Сергієм Арутюновим [36; 37; 38; 39].

Українська етнологія, приречена в радянські часи на епігонство стосовно провідних наукових центрів Москви та Ленінграда, здавалося б, не може дати нам якихось корисних методологічних настанов. Проте, виявляється, такі українські теоретики є. Маємо на увазі Катерину Грушевську, що свого часу жваво цікавилася теоретичними питаннями етнології — фольклористики — антропології⁴. Хоча вчена маніфестувала себе прибічницею еволюціоністів, насправді вона критично ставилася до «наївного еволюціонізму» й активно співпрацювала з діячами

⁴ Мається на увазі не так фізична, як соціальна, чи культурна антропологія.

французької соціологічної школи і найпередовішими на той час представниками британської антропології, т. зв. психоаналітичної етнології, і навіть дифузійністами [40, с. 5—8, 51—56]. Попри те, що К. Грушевська зосереджувалася переважно на соціальних інститутах, віруваннях та обрядах, чимало положень з її праць можуть застосовуватися й при вивченні «соціального життя речей» (чим активно займалися Ф. Боас та його учні). В її працях є багато цікавих думок, що стосуються проблем суспільного контексту існування фактів культури, їхнього походження й поширення, запозичень з одного соціального середовища до інших, визначення «бічних доріг в розповсюдженню» різних культурних явищ [41, с. 49; 42, с. CLVII]. Цікавими для нас є її розмірковування і стосовно «питання вандрівки окремих культурних елементів» між різними народами [43; 44].

Основна частина. У попередній статті ми з'ясували, що найдавніші зразки киеворуського золотого шитва, витоки яких маємо пов'язувати з попереднім часом, виявлені у похованнях X ст. в Чернігові (Чорна Могила) та поряд, у курганному могильнику Шестовиці — місці поховання скандинавських воїнів на руській службі, що були асимільовані місцевим протоукраїнським населенням. Скандинавія і Русь з другої половини X ст., тобто в епоху активності норманів-варягів, склали єдиний культурний простір, відмінний від аналогічних утворень Заходу і Сходу. Тут зафіксована спільна мода на золоте шитво, золоті нитки для якого, що знайдені в похованнях Чорної Могили й Шестовиці, як вважають дослідники, виготовлялися спочатку в Китаї і Болгарії. У Візантії ж їхнє виробництво у такій техніці простежується лише з другої половини X ст. Шовк надходив з Іспанії та Китаю, а на Русі місцеві майстрині розшивали його золотом [13, с. 141—143, 146—147, 152].

Як бачимо, матеріали поховань з Чорної Могили та Шестовиці засвідчують можливі впливи на вишивку на одязі протоукраїнського населення з боку скандинавів, а не з Візантії. А саме на візантійський вплив у цій сфері чи не найчастіше вказують дослідники [45, с. 115—116; 46, с. 161]. Тому, визнаючи існування візантійського впливу, варто враховувати культурний взаємообмін давньоруського населення з теренів майбутньої України також зі скандинавами й з іншими народами, про що йшлося у попере-

дніх статтях. Це, звичайно, не може вважатися доказом того, що сама манера вишивати одяг, як і зразки узорів, узагалі прийшли до протоукраїнців лише ззовні. На проблемі співвідношення запозичення й автохтонності у вишивці ми теж спеціально зупинялися в попередніх статтях. Тому розглянемо конкретні факти, що стосуються існування вишивки на одязі у давньоруську епоху.

Тут маємо як свідчення писемних та іконографічних джерел, так і, особливо, дані археології, з яких почнемо. Археологи регулярно знаходять фрагменти одягу в давньоруських похованнях представників різних верств села та міста. Доволі часто виявляють рештки декоративних елементів, у т. ч. вишивки, найбільше золотого гаптування. Характер орнаменту вишивки встановлюють за частково збереженими золотими нитками, а також за отворами, які залишилися в тканині. Останні дають змогу виявити сліди вишивок, виконаних не лише сухозлотицею, а й лляними нитками [12].

Результати досліджень демонструють, що в XI—XII ст. використання шовкової тканини вже було характерним не тільки для феодальної верхівки, але й для нижчих соціальних верств. Хоча останні шили вбрання переважно з льону, вовни та коноплі, нерідко заможні простолюдини все ж мали і шовковий одяг чи його частини. Рештки простої домотканної тканини, вишитої узорами з білих та кольорових ниток, хоч і в незначній кількості, теж знайдені археологами. Так, М. Новицька називає дві вишивки на домотканому матеріалі: фрагмент вишитого рушника, в який був загорнутий скарб, що його знайдено 1876 р. в садибі на Вознесеньському узвозі в Києві, та шматок полотняної тканини з «вишитими білими й кольоровими нитками хрещатим узором», із скарбу, знайденого 1903 р. в садибі київського Михайлівського монастиря [8, с. 27].

Майстрині Київської Русі володіли цілим арсеналом прийомів гаптування на імпортному шовку («на прокол», «уприкріп» та ін.). Очевидно, вишивальниці вирізали з шовку смужки, гаптували їх, а потім уставляли в шви лляного чи вовняного одягу [47, с. 12—17]. Шовкова тканина, як і металеві й шовкові нитки, необхідні для вишивання, надходили на давньоруський ринок із Візантії, зі східних та інших країн.

Археологи неодноразово знаходили свідчення побутування вишивки, в першу чергу золотого шитва,

серед мешканців міст і сіл Давньої Русі заможного й середнього достатку. В більшості випадків золоте гаптування на одязі вказує на високий соціальний статус. Такі речі не завжди належали безпосередньо членам соціально-політичної верхівки, проте переважно свідчать про пов'язаність їхніх власників, навіть простолюдинів, із княжо-боярським середовищем. У цілому зі знайдених на 2018 р. 115 фрагментів вишивки з орнаментом XI—XIII ст. з України маємо 25 (Київська, Чернігівська, Галицька землі) [48, с. 272—273]. Більшість із них прикрашали жіноче вбрання. Це деталі головних уборів (чільця), стоячі комірці, оп'ястя, рідше — опорядження верхньої частини одягу чи його країв (подоли, краї плащів). Чотирикутні нашивки зі складним гаптованим орнаментом покривали груди [8, с. 37]. У цьому зв'язку згадаймо свідчення Пріска Панійського про те, що служниці дружини зверхника гунів Аттіли «вишивали різнокольорові узорі на тканинах, які накидали для прикраси поверх варварського одягу» [49, с. 256]. Відомі фрагменти вишивки церковних облачень (із Софії Київської). Вишивали вовняними, шовковими і золотими нитками, але серед знахідок кількісно, звичайно, переважає золоте гаптування.

Досить часто виявляють рештки вишивки на жіночих головних уборах, особливо тих, що мали тверду основу. Так, у с. Новленське Московської обл. (Росія) знайдений фрагмент шовкової тканини з дрібними дірочками, «очевидно, — як зазначає російська одягознавиця Марія Сабурова, — від вишивки, що не збереглася». Головний убір на берестяній основі в хорошому стані, розшитий «вісімковим орнаментом із включеними в нього хрестами», виявили у Звенигороді (сучасна Львівська обл.) XII — початку XIII ст. [21, с. 18—22]. На черепі жіночого поховання в Ярославській обл. у Росії знайдена стрічка «з візантійської тканини, на якій золотою ниткою були вишиті святі й дерева в арокках» [50]. У давньоруських похованнях і скарбах на різних теренах, включно з Україною (напр., Михайлівський скарб 1903 р.), нерідко знаходять рештки вишитих стоячих комірців, притаманних вбранню жителів міста і села. Окрім перлів та бляшок, їх прикрашали вишивкою шовковими й золотими нитками [51, с. 100].

Археологи продовжують знаходити зразки вишивки на одязі мешканців давньоруських міст і сіл. Як свідчить Всеволод Івакін, «у київських похованнях

нитка (золота. — В. Б., М. О.) зафіксована двічі, хоча явно зустрічалася частіше. На Подолі — вул. Набережно-Хрещатицька, 1а (2007 р.) та на Копиревому кінці»⁵. У першому випадку в похованні № 9 біля шийних хребців скелета покійного зафіксовано золоту нитку-дріт від вишитого комірця. Поховано тут не представника соціальної верхівки, а людину щонайбільше середнього достатку [52, с. 110]. Наталією Хамайко моток золотих ниток був знайдений у культурних шарах XI—XII ст. на багатій давньоруській садибі купця по вул. Спаській, 35. За її словами, це «моточок, тасьма з золотими нитками», а також «сплавлені» краплі золота, в яких навіть «нитки читаються»⁶. А 1989 р. Ю. Писаренко й Іван Мовчан під час розкопок по вул. Кудрявській (Технікум зв'язку) в одному з поховань, у районі лівого плеча теж виявили моток золотих ниток [23, с. 237].

Знахідки решток прикрашеного вишивкою середньовічного взуття з України, Росії, Білорусі, Польщі теж доводять існування вишивки й на одязі. Адже, як відзначають дослідники, «сюжети вишивок на черевиках свідчать про єдність орнаменту на предметах побуту і мистецтва. Аналогії сюжетам вишивок можна знайти на тканині» [53, с. 104]. Тому важливим доказом є знахідки у Звенигороді Галицькому прикрашених вишивкою решток шкіряного взуття давньоруських часів [22, с. 128—129]. Маємо й паралелі з північних земель Русі (Новгород, Білоозеро, Стара Руса, Псков, Полоцьк, Стара Рязань, Мінськ та ін.) [53, с. 103—105], а також з Польщі (Гданськ, Ополе, Вроцлав), де знайдені численні рештки взуття XI—XIII ст., розшитого різнокольоровими узорами, виконаними лляними нитками [54, с. 135 (гус. 107), 214 (ргзур. 108)]. За даними археології, на землях майбутньої Росії у VIII—X ст. черевики прикрашали орнаментальними смужками на середині носка, шляхом прошивання дрібними стібками. А в X—XIII ст. взуття розшивали різноманітнішим орнаментом вовняними, лляними й шовковими нитками, пофарбованими в червоний, зелений та інші кольори [53, с. 104].

Коли говорити про писемні джерела, то почати слід зі свідчень Василя Татищева (який, як вважа-

⁵ Висловлюємо вдячність В. Івакіну за надану інформацію.

⁶ Висловлюємо вдячність Н. Хамайко, яка готує на цю тему публікацію.

ється більшістю наукового загалу, спирався на джерела, що не дійшли до нас) стосовно організованої княжною Янкою (Анною) Всеволодівною школи вишивки при монастирі, де вона була настоятелькою [55, с. 138]. Це повідомлення В. Татищева використовують сучасні дослідники в публікаціях з історії української вишивки. Автентичність свідчень В. Татищева була піддана (до речі, не вперше) сумніву істориком Олексієм Толочком [56]. На його критичних положеннях базують свої тези наші скептики, заперечуючи існування в Давній Русі шкіл вишивання при монастирях [57, с. 370]. У той же час згада на критика В. Татищева загального визнання серед медієвістів (до речі, не лише в Україні) не отримала⁷. Як зазначив у приватній бесіді дослідник давньоруської історії Олександр Головка, В. Татищев, безумовно, «не був святим» і децю міг додавати від себе (тим більше, що жив він на зламі епох, коли історична наука лише проходила етап становлення). Проте це, в першу чергу, стосується важливих, на його (Татищева) думку, питань, наприклад, політичних, вишивка ж до них навряд чи належала⁸.

А тепер звернімося до безпосередніх літописних свідчень. Під 1288 р. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що володимирський князь Володимир Василькович захворів і своє майно роздав «убогим». Серед розданих речей названі «поясы золотыи **ѡ**(т) ца свое(г) и серебрянье» (варіант: «сребряные») [24, с. 914]. Найімовірніше, мова йде про пояси, вишиті чи виткані золотими та срібними нитками, хоча вони могли бути навіть зроблені з золотих і срібних пластин. Під тим же роком перераховуються добрі справи померлого князя, у т. ч., що він дав на церкву «пла(т)ци⁹ оксамитны, шиты золот **ѡ**(м), съ же(м) чю**ѡ**(м), хероуви(м) и серафи(м) и иньдитья¹⁰, золот**ѡ**(м) шита вся» [20, с. 926]. Як бачимо, на-

звані в літописі факти щодо вишитих церковних речей стосуються саме того середовища, про яке писав і В. Татищев. А оскільки літургійного шитва, особливо зважаючи на важливу ідеологічну роль Церкви, створювалося багато [10, с. 20—31], закономірним є припущення про існування якихось організаційних форм для цього. До того ж, така практика була в той час загальнопоширеною в християнському світі. Тому, на думку вчених, очевидно, вишивка золотом, що прикрашала одяг світської й духовної знаті на Русі, «створювалася в монастирях, як це було у Візантії та західноєвропейських країнах» [8, с. 4]. У зв'язку з цим виникає питання не лише про те, чи були там «справжні» «школи вишивки», а й що вважати за такі для часів Київської Русі? Адже, як відомо, загальнопоширеною практикою навчання в середньовічному ремеслі було переймання майстерності учнями та підмайстрами у майстра в ході виробничого процесу. А організація середньовічного («феодалного») ремесла, з його вузьким ринком, дуже відрізнялася від форм масового виробництва модерного часу. Слід пам'ятати про егалітаристські тенденції середньовічних корпорацій, включно з ремісничими цехами, які, з одного боку, підтримували збіднілих співчленів, а з другого, — всіляко перешкоджали їхньому збагаченню, у тому числі обмежуючи кількість учнів і підмайстрів, про що робилися спеціальні вказівки в статутах. Наприклад, у Парижі в 1295 р. було зареєстровано 93 майстри вишивки, навчання ремеслу тривало 8 років, і незважаючи на попит на цю працю, вчитель міг брати на навчання лише одного учня [59, р. XIII]. В таких середньовічних корпораціях, як монастирі, організація виробництва та навчання ремеслу теж була подібною. Інша справа, що княжна Анна-Янка, за словами В. Татищева, навчала дівчат, окрім «швенія» ще й грамоті та співу (очевидно, церковному). Тобто це були предмети шкільного навчання. І школи, де їх вивчали, в Давній Русі існували. Разом з тим у ті часи навіть навчальний процес у школах не міг бути тотожним нинішньому. Отже, слід визнати, що аргументів проти татищевської тези про «вишивальні школи часів Київської Русі» аж ніяк не більше, ніж на їхню користь. І скептики своїми аргументами не спростовують існування навчання вишивці, особливо церковній, у монастирях.

Період після монгольського завоювання, а особливо з другої половини XIV по першу половину

⁷ З цього питання є доволі численна література, яка не стосується прямо нашої теми і до якої відсилаємо всіх, хто цікавиться полемікою навколо книжки О. Толочка та його критики В. Татищева.

⁸ Висловлюємо щирі вдячність О. Головку за консультацію з цього питання.

⁹ Л. Махновець у прим. 23 до «Літопису руського» зазначає: «Покрови або плати — дорогоцінні (шовкові) убруси, якими покривають церковне начиння (чашу-потир і дискос)» [58, с. 205].

¹⁰ Прим. 22 Л. Махновця до «Літопису руського»: «Світлі і блискучі на престольні шати» [58, с. 205].

XVI ст., в історії України вважається взагалі найгірше забезпеченим писемними джерелами. Дослідження археологів у радянські часи теж, як правило, не включали цього періоду, оскільки «на стан речей впливали політико-ідеологічні обставини» [60, с. 446]. Й археологічне вивчення українського Середньовіччя помонгольського часу, яке, без сумніву, в майбутньому дасть цікаві результати, лише починається. Тому наступне виявлене нами писемне свідчення існування вишивки на українському одязі, припадає аж на початок XV ст. Тоді французький (перебував на службі герцога Бургундії) мандрівник і дипломат Ж. де Лануа, що відвідав Україну 1421 р., написав у щоденнику подорожі про вишиті шапки, рукавиці, сумки українців, які йому дарували місцеві вельможі та феодала, Причому, йдеться саме про вишивку на речах, включно з одягом, оскільки терміни, вжиті автором, споріднені з сучасним французьким *brodé* «вишитий», від *broder* «вишивати»¹¹. Отже, в оригіналі [25, р. 37—38] читаємо: «...dix coeuvre-chiefz broudez», що в перекладі означає «десять вишитих шапок»¹²; далі автор згадує «trios tasses escartelées et broudées» — «три сумки»¹³, розділені на чотири частини і вишиті; а нижче серед подарунків називає «une paire de gans de Russie broudez» — «пару руських вишитих рукавиць» (можливо, рукавичок)¹⁴.

А з XVI ст. джерела вже донесли досить багато фактів побутування в Україні вишивки на вбранні, включно з сорочками, як і відомості про виткани на одязі узорі, серед різних соціальних верств, у

¹¹ Дякуємо за допомогу з перекладом тексту оригіналу Костянтинові Рахну.

¹² Про шапки йдеться в перекладі В. Ємельянова [61, с. 38], у перекладі ж Філіпа Бруна мова йде про «вишиті наголовники» [62, с. 436—437].

¹³ Стосовно слова *tasse* у перекладачів немає одностайності. Так, Дмитро Черкасов (Білорусь), перекладає його як «покривало» [63, с. 231]. Проте Ф. Брун переклав це слово як «мішок» чи «сумка», обґрунтовуючи важливістю сумок для верхівців у подорожі [62, прим. IV на с. 448].

¹⁴ Йдеться, очевидно, саме про рукавиці, хоча перекладачі в більшості називають рукавички. Проте В. Ємельянов звернув увагу на вжитий автором децю нижче фламандський термін *mouffles*, який означав «рукавички без окремих пальців», тобто рукавиці [61, с. 38, прим. 66] (Ж. де Лануа походив з околиць м. Лілля у графстві Фландрія на кордоні з сучасною Бельгією).

т. ч. тих, які не перебували на вершині суспільної піраміди. Слід зазначити, що до XVI ст. справді маємо зовсім мало писемних свідчень про вишивку на одязі українців, особливо простолюду, і не лише з причини втрати чи поганої збереженості джерел. Річ у тім, що саме на це століття припадають реформи у Великому князівстві Литовському, спрямовані на модернізацію суспільно-політичної сфери, і утворення Речі Посполитої. А на теренах України до 60-х — початку 70-х років XVI ст. відбувається перехід від Середньовіччя до раннього Модерну (в Західній Європі, на думку більшості вчених, це сталося в кінці XV ст.) [64, с. 6]. Все це мало наслідком різке збільшення кількості писаних текстів. Адже Середньовіччя, особливо раннє та класичне, це епоха в основному безписемна [65, с. 139—140]. Тоді основний масив інформації і в синхронії, і в діахронії передавався переважно усно. І от якщо до XVI ст. в Україні писемність перебувала в основному на периферії інформаційної трансмісії, то з цього часу писаний текст набуває значного поширення [66, с. 71]. Тож недостатку свідчень у писемних джерелах про вишивку на одязі українців до XVI ст. не можна вважати вагомим доказом того, що її не було зовсім.

Найбільше про вишивку XVI ст. маємо свідчень у судових справах з Волині, які відзначаються особливою детальністю. Так, у Луцькій замковій книзі за 1561 р. читаємо про напад людей князя Олександра Олександровича Сангушковича Кошерського на почет князя Ярослава Федоровича Сангушковича. В реєстрі пограбованих речей названо «кошул коленских»¹⁵ плат, три шолком вишиваних, а дві простых». Усі належали службникам князя Павлу [67, с. 220]. Пор. також: «Дванадцять кошуль, коленскихъ, шолком вышиванихъ» (теж Луцьк, 1563 р.) [Цит. за: 68, с. 8].

Дуже інформативно є скарга священника Михайла з села Пашеве Кременецького повіту на його власника Лаврентія Древинського, який 1593 р. заарештував майно пароха. Серед заарештованого названо: «пояс невестый срибрыный»; «плахот черчатых шесть — плахта по полковы грошей, а чорних плахот чотири — плахта по дванадцяти грошей»; «кошул женских ткацьких чотири — кошуля по золотому, а простихъ кошуль шесть — кошуля по

¹⁵ Сорочок з кельнського полотна.

двадцяти грошей; музскихъ кошуль тонких пят — кошуля по дванадцяти грошей; рантухов ткацьких шесть — рантухъ по двадцяти грошей, — а простих рантуховъ три — рантух по девяти грошей»; «обрусов ткацьких чотири — обрус по полкопи грошей, простых обрусов п'ятдесят локот, по чотири гроши локоть»; «чепцовъ десять — чепец по чотири грошей; чепецъ шитый — за двадцять грошей» [29, с. 97]. Скоріш за все, «срибрыный» пояс означає вишивку срібними нитками, міг він бути і срібно-тканним. Також, очевидно, у випадку з «ткацькими» кошулями, рантухами, обрусами мова, знову ж, іде про вироби з витканими на них узорами, цим можна пояснити їхню вищу вартість. А «черчаті» плахти означає червоний колір (від «черв'як, з якого добували червону фарбу») [69, с. 11; 69, 558, 570]. «Чепецъ шитый», без сумніву, означає вишитий, вартість якого (12 грошей) саме через це вища за інші чепці (кожен по 4 гроші).

Так само в матеріалах справи про пограбування 1597 р. людьми лудського старости Олександра Семашка та єпископа Кирила Терлецького Жидичинського монастиря зустрічаємо «...хусток едвабомъ шитыхъ, зе золотомъ и белю, сервитьовалень, ручниковъ простыхъ и ткацкихъ, убрусовъ простыхъ и ткацкихъ...» [29, с. 137].

Трапляються подібні описи вишитих речей, включено з одягом, і в судових справах з інших регіонів України. Наприклад, в одній із книг Житомирського гродського суду читаємо, як пані Тетяна Маньківна Миколаєва Воронина¹⁶ 1583 р. в дорозі була пограбована іншою шляхтянкою — Оксинею Сергіївною Єрмолиною з загоном слуг. Серед пограбованого в судовій справі названо: «кошу(л)ку золотую с пе(р)лы»; «чепе(ц) золоты(и), мура(в)ски(и), так же (ж) с перлы»; «пое(с) сребрены(и), по(з)лотисты(и)...»; «кошуле(к) коле(н)ски(х), шиты(х) шо(л)ко(м), чотири» [30, с. 35—36]. Вираз «кошулька золота» й «чепецъ золотий», судячи з усього, означає вишивку золотими нитками, як і пояс, вишитий срібними та золотими нитками. Крім того, про сорочки («кошульки»), як бачимо, недвозначно свідчить і те, що вони були вишиті шовковими нитками.

¹⁶ У XVI—XVII ст. форма запису імен українських одружених шляхтянок включала ім'я, вказівку на родові гніздо чи резиденцію однієї з гілок роду, чия дружина й дівоче прізвище.

А в гродській книзі 1590 р., знову ж із Житомира, читаємо, як пан Олександр Тиша-Биковський з посіпаками у м. Ходоркові пограбував дім Сергія Матфеевича, служебника свого брата Василя Тиші-Биковського. Серед забраного значиться «кошу(л)тька(н)них му(з)ски(х) чотири, за которые ѿн даль за ка(ж)дую по двана(д)ца(т) гроше(и) лито(в)ски(х); же(н)ски(х) тька(н)нихъ чотири, за которы деи ѿн даль по золотому польскому» [31, с. 50]. Інша судова справа з Житомира, того ж 1590 р., містить скаргу Овдоті Оличанки Олександрової Ворониної на князя Януша Збаразького, який наслав ротмістра Томаша Білецького з загоном збройних слуг на її містечко Трояновці. Й серед пограбованого майна значиться «кошуле(к) кал(?)скихъ зъ е(д)вабемъ шиты(х) ѿ(с)мь», що «коштовали, деи, копь чотири», а також «кошу(л) же(н)ски(х) вышиваны(х) е(д)вабе(м) коле(?)ски(х) две, кошу(л) му(з)ки(х) две за пулторы копы гроше(и)» [31, с. 61].

Інформацію про вишиті речі зустрічаємо в книзі судових справ Литовської Метрики за різні роки XVI ст. Вони належали жителям різних країв Великого князівства Литовського, але в більшості це Україна або Білорусь: «сукня оксамиту на золоте — пошвы (наволочки. — В. Б., М. О.) чотири оксамиту на золоте, а иншая безъ золота»; «кошуля зъ золотомъ»; «шуба кунья, камкою крыга, на золоте»; «оксамить на золоте — камка на золоте съ пугвицами одного золота»; «белый атласецъ на золоте»; «ручники чотири велики, золотомъ шиты»; «ручники великии, золотомъ шиты» [70, с. 600, 741, 742, 871—874, 877].

В аналізованих матеріалах, як бачимо, фігурують речі, що часто й справді належали представникам соціальної верхівки. Проте серед їхніх власників зустрічаємо різних людей, у т. ч. небагату шляхтянку, в якій не вистачило слуг, щоб охороняти майно від грабіжників (тому і везла його з собою), а ще звичайних княжого й панського служебників (слуг), сільського пароха. Та і не відомо, чи не було поміж названих у Литовській Метриці речей, що належали багатим селянам. Адже серед селян у середньовічній та ранньомодерній часи існували різні категорії, в тому числі перехідні до бояр та навіть шляхтичів. І були це в більшості заможні хазяї, як, наприклад, згадуваний у першій з попередніх статей Ларивон Станкевич, переведений із «тяглої» служби на «земську».

З XVII ст. маємо кілька свідчень зарубіжних мемуаристів, які побували у той час в Україні. Першим з них згадаймо Г. Л. де Боплана, що перебував у нашій країні в 1630—1648 рр. В його «Описі України» теж знаходимо відомості про вишивання предметів одягу українців. У перекладі з французької Яреми Кравця і Зої Борисюк з академічного видання 1990 р. є такі рядки про вишивання в монастирі на передмісті Києва: «Перед цим (Печерським. — В. Б., М. О.) монастирем стоїть інший (Печерський Вознесенський жіночий. — В. Б., М. О.), де живе багато черниць, числом до сотні; вони займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідина» [26, с. 35]. Наводимо цей текст за оригіналом: «deuant ce Cloistre il y en a aussi vn autre où vivent plusieurs Nonnains, iusques au nombre de cent lesquelles trauillent de l'esguille, & font sur des mouchoirs de parade plusieurs beauxouurages pour vendre à ceux qui les viennent voir & isiter» [26, факсимільне вид., с. 12]. На наше прохання підрядковий переклад цієї цитати зробила старший викладач кафедри романо-германської філології факультету іноземної філології Національного педуніверситету ім. М.П. Драгоманова Світлана Підгаєцька: «Перед цим монастирем є ще один, в якому проживає більше ста черниць, які працюють голкою і роблять урочисті хустки з рясним чудовим рукоділлям, щоб продати тим, хто приходить їх побачити та відвідати». Отже, мова справді йде про вишивку на хустках, а вжиток одягу з вишивкою був типовою практикою повсякдення.

Можливо, про вишивку на одязі українців у XVII ст. повідомляв Конрад Якоб Гільдебрандт, німець зі Штеттена, член шведського посольства 1656—1657 рр. до Богдана Хмельницького. На жаль, оригіналу його твору ми дістати не змогли, тому маємо вдовольнитися перекладом за публікацією Домета Олянчина. Зокрема, автор про українських жінок пише, що «з переду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а верхи на голові з бавовни білу хустку та ходять здебільша у шнурованих сорочках без куртки» [27, с. 55]. Як бачимо, можливо, автор і справді пише про вишивку на сорочках, проте переклад не точний.

І безумовно про вишиті сорочки писав мандрівник із Фрисландії (узбережжя північно-західної Ні-

меччини та прилеглий район Нідерландів), співробітник агента французького уряду абата Пом'є Ульріх фон Вердум, що 1670—1672 рр. подорожував Галичиною та Поділлям. Його нотатки в перекладі на українську мову було опубліковано в Україні. У перекладі Івана Сварника частина тексту, яка нас цікавить, виглядає так: «Влітку ходять у самій сорочці. В селянок вона з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат — з гаптованої китайки... <...> Верхня частина таких сорочок біля шиї й пояса зібрана складками, наче каптан, і гарно облямована кольоровою бавовною» [71, с. 95]. Наводимо оригінальний текст: «Des Sommers gehen sie im blossen Hemde, welches die Bauerinnen von grober Leinewand, die Bürgerweiber und vornehmere Mädchen von gesticktem Cüttun(?)¹⁷... <...> Der obere Theil solcher der Hemden ist um den Hals und Gürtel als ein Wams in Falten gezogen, und mit allerhand Farbenbaumwolle zierlich bordiret» [28, s. 136]. Ми переклали так: «Влітку вони ходять лише в сорочці, яка в селянок з грубого лляного полотна, у міщанок і знатних дівчат з вишитої китайки... Верхня частина таких сорочок біля шиї і навколо пояса зібрана складками, наче каптан/куртка, і витончено облямована всілякою кольоровою бавовною». Як бачимо, йдеться саме про вишиті (*gesticktem*) сорочки. Щодо соціальної належності їхніх власниць, то бачимо серед них «знатних» (у І. Сварника — «заможніших» (можливо, данина радянським стереотипам чи вимогам цензорів, хоча йдеться якраз про «знатних»), а також «міщанок» (*Bürgerweiber*). Останній термін пов'язаний з *der Bürger* «громадянин» і вказує на належність до середнього, основного (що перебував між патриціатом нагорі і плебсом унизу), прошарку жителів міста — бюргерства, яке за середньовічним становим поділом належало до простолюду.

Як паралель до відомостей про Русь-Україну можна назвати матеріали, що стосуються сусідніх народів, зокрема поляків і росіян. Вишивка на одязі поляків достатньо ретельно вивчена. І хоч дослідники зосереджують увагу більше на пізньому періоді, що й природно, зважаючи на стан джерел, проте в поле їхнього зору потрапляють і середньовічно-

¹⁷ Слово, яке І. Сварник перекладає як «китайка», хоча нам прочитати його не вдалося через неякісний друк лейпцигського видання 1786 р. Проте на зміст повідомлення про вишивку це не впливає.

ранньомодерні часи. При цьому, хоч матеріали часом стосуються й простолюду, проте краще вивчена, звичайно, вишивка на вбранні соціальної верхівки [54, с. 135, 214 (рзур. 108), 231; 72]. Про звичай росіян часів Середньовіччя та раннього Модерну прикрашати одяг вишивкою свідчать не лише археологічні знахідки, але й мемуари сучасників, наприклад, німецького мандрівника Адама Олеарія, що відвідав Московію в 1630-х рр. Так, він зауважив у чоловічій сорочці простолюдинів підшиту на спині підкладку «у вигляді трикутника, вишитого червоним шовком» (переклад П. Барсова) [73, с. 161].

І все ж писемні джерела XV—XVII ст. практично не містять інформації про конкретний вигляд вишитих на одязі українців узорів. Допомогти дізнатися, якою була тоді вишивка можуть, як і у випадку з давньоруським вишитим одягом, іконографічні матеріали, зображення на різних виробках декоративно-вжиткового мистецтва. На цю обставину звертає увагу О. Тищенко у своєму доволі неординарному навчальному посібнику з історії декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема, він зазначає, що хоча «жодних вишивок XV—XVI ст. до нас не дійшло, проте їхні зображення лишилися на іконах». Як приклад дослідник наводить вишивки на краях настегнової пов'язки Христа на іконі «Росп'яття з пристоячими» XVI ст. «з села Долина на Львівщині» (ЛМУМ¹⁸) у вигляді «неширокого пасма з парами вузьких смужок, між якими сітчастий орнамент з квадратиків» [11, с. 74]. З'ясувати точно, що це за ікона, нам не вдалося. Річ у тім, що сіл на заході України з такою назвою декілька, проте у Львівській області нині є лише села Долинівка, Долини, Долинняни й інші з подібні. Котре з цих сіл мається на увазі — невідомо. Ікон із вказаною назвою того ж періоду теж багато, автор же посібника самої репродукції іконописного твору поміж ілюстрацій у книжці не навів. Проте зображень декору на одязі персонажів на цій та інших іконах пізньосередньовічно-ранньомодерних часів, принаймні частина з яких має бути вишивкою, існує чимало. А оскільки тогочасні маляри навряд чи багато знали про одяг і вишивку новозаповітних часів, повністю логічно припустити, що зображували вони вишитий декор, який бачили на вбранні своїх сучасників.

¹⁸ Львівський музей українського мистецтва — нині Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.

Інші дослідники теж звертають увагу на ікони означеного періоду, на яких можна побачити зразки вишивки на одязі. Так, Р. Захарчук-Чугай зазначає: «Детально рядове і шахове розміщення квіткових червоних і чорних галузок передано в одязі Христа в іконах «Богородиця-Одигітрія» (XV ст.) з Красова та в «Поклоніння волхвів» (XVI ст.) з Бусовиська та ін. В іконі «Богородиця-Одигітрія» з Красова на одязі розміщено рослинні та геометричні мотиви. Виразно на білому фоні окреслена уставкова вишивка на сорочці дитини. Вона виділяється суцільно-килимовим заповненням смуги червоно-жовтим кольором, обрамлена стрічковим орнаментом, вишивкою з верхньої і нижньої сторони. Вишита чорними нитками на шийному вирізі стрічка композиційно об'єднує орнаментальні мотиви, розміщені в рядовому шаховому повторенні на всій площині сорочки». Р. Захарчук-Чугай називає також ікону «Різдво Марії» з Нової Весі (кінець XV — початок XVI ст.), на якій «представлено і стрічкове розміщення орнаменту в одязі — на комірі, уставці, рукавах» [10, с. 27—28].

А про побутування вишивки у XVIII ст. маємо відомостей достатньо — і з музейних колекцій, і з писемних та іконографічних джерел. При цьому в більшості випадків мова, звичайно, йде про одяг соціальної верхівки [див., напр.: 4; 16; 17]. Проте маємо свідчення і про вишивку на вбранні соціальних верств, що не належали до суспільної верхівки. Так, Михайло Антоновський, автор вміщеного в «Описі всіх народів Російської держави» Йогана Готліба Георгі етнографічного опису України, стосовно занять українців пише, що «всякая почти женщина Малороссійская» серед «обыкновенных хозяйственных упражнений» уміє «прясть, шить, вышивать» [28, с. 342]. Факти про вишивку на одязі простолюду, включно з малюнками, знаходимо у творах Олександра Рігельмана, Афанасія Шафонського, Єжи (Юрія) Глоговського [29; 30; 31]. Цінність цих акварелей і рисунків полягає в тому, що на них зображені з натури одяг та вишивка на ньому, які побутували у другій половині XVIII — на початку XIX ст. Крім того, дуже сумнівно, щоб змальовувана Є. Глоговським вишивка на одязі жителів заходу України, в т. ч. селян, могла в той час зазнавати якогось суттєвого впливу з боку вбрання лівобережного панства (про що твердять новітні скептики — див. нашу першу статтю).

Пояснення того, чому наявні в музеях зразки української вишивки на одязі широких мас населення дійшли лише з кінця XVIII ст., уже давалося вченими, і воно не викликає заперечень: «Українська народна вишивка до нашого часу дійшла з кінця XVIII — початку XIX ст. насамперед тому що погляд на неї, як на один з видів декоративно-прикладного мистецтва, утвердився лише у 80—90-х рр. XIX ст. Відтоді прогресивні діячі культури починають цікавитись нею і колекціонувати її в музеях і приватних збірках» [10, с. 154]. Аналогічним є пояснення вченими інших країн давності збережених у музеях тамтешніх вишивок [див., напр.: 16, с. 60—61].

Але саме тому, що писемні джерела до появи означених етнографічних описів, навіть достатньо детальні реєстри майна козацької старшини XVII—XVIII ст., практично не містили інформації про конкретний вигляд вишитих на одязі узорів, ми не маємо змоги дізнатися з них про це. Музейні ж колекції — збережені зразки одягу — стосуються, як правило, соціальної верхівки XVII, а особливо XVIII ст. Допомогти тут можуть, як і у випадку з давньоруською вишивкою, іконографічні матеріали, зображення на різних виробках декоративно-вжиткового мистецтва тощо [див., напр.: 10, с. 26—28]. Але, гадаємо, найбільші надії слід покласти на археологічне вивчення періоду від монгольського завоювання до XVIII ст. включно, яке фактично лише починається. Надіємося, що ці дослідження не лише дадуть інформацію про вишиті на одязі узори, їхні стильові та жанрові особливості, конкретні прояви еволюції, але й поставлять крапку в спекуляціях навколо проблеми існування чи не існування вишивки на одязі українців у часи Середньовіччя й раннього Модерну.

Висновки. Наведений матеріал, звичайно, не дає вичерпної картини побутування української вишивки на одязі на різних етапах її еволюції, проте він свідчить, що вона, виникнувши ще в докиєворуські часи (детальніше див. наші попередні статті), існувала, видозмінюючись і збагачуючись, у т. ч. від адаптованих інокультурних запозичень, безперервно аж до модерного часу. І стосується це різних соціальних верств — як соціальної верхівки, так і простолюду. Хоча в XIX ст., а особливо в його кінці, коли європеїзована верхівка суспільства стала відходити, і в значній частині відійшла від давньої тра-

диції прикрашати вбрання вишивкою, інтелігенція підхопила цей звичай і дала свого роду «нове дихання», перетворюючи вишивку на одязі на національний символ у процесі модерного націєтворення. Давність коренів вишивки на одязі українців надає необхідну стійкість цій новій традиції (за Е. Гобсбаумом та Т. Рейнджером).

Разом з тим, хоч наведений матеріал і засвідчує давність та безперервність побутування вишивки на українському вбранні, конкретні її елементи, форми й видозміни їх у той чи інший період аж до XVIII ст. залишаються для нас переважно невідомими. Деяку інформацію підказують збережені зразки золотого гаптування, включно зі знайденими археологами, які найбільше стосуються давньоруської епохи. Деяко про орнаментику пізньосередньовічно-ранньомодерного часу можна дізнатися з іконографічних джерел, зокрема з ікон. Проте, все ж, цього недостатньо. І завданням для дослідників вишивки на одязі є знайти шляхи, включно з пошуком нових джерел та відкриттям нових методик роботи з ними, для отримання інформації про її конкретні форми в середньовічно-ранньомодерні часи.

1. Балужок В., Олійник М. Вишивка на одязі українців: деякі проблеми сучасного дискурсу. *Народознавчі зошити*. 2021. № 4. С. 847—861.
2. Балужок В., Олійник М. Вишивка на одязі українців: проблеми витоків. *Народознавчі зошити*. 2021. № 5. С. 1150—1166.
3. Косачева О.П. *Український народний орнамент. Вишивки, ткани, писанки*. Київ: Типографія С.В. Кульженко, 1876. 23 с.: 31 табл.
4. Миллер А. Лотос в малорусском орнаменте. *Труды IV Археологического съезда в Чернигове*. Т. III. 1908. Под ред. гр. П.С. Уваровой. Москва, 1911. С. 81—88.
5. Савицкий П. Об украинской вышивке XVIII века и современном ее возрождении. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 24 (13 июня). С. 1—5; № 25 (20 июня). С. 1—5.
6. Модзалевський В. *Основні риси українського мистецтва*. Чернігів, 1918. 30, [1] с.
7. Спаська Є. *Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської*. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАНУ, 2015. 600 с.
8. Новицька М.О. Гаптування в Київській Русі (За матеріалами розкопок на території УРСР). *Археологія*. 1965. Т. XVIII. С. 24—38.
9. Рабинович М.Г. Древнерусская одежда IX—XIII вв. *Древняя одежда народов Восточной Европы. Материалы к историко-этнографическому атласу*. Москва: Наука, 1986. С. 40—62.

10. Захарчук-Чугай Р.В. *Українська народна вишивка: західні області УРСР*. Львів: Наукова думка, 1988. 190, [1] с.
11. Тищенко О.Р. *Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.)*: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1992. 192 с.
12. Фехнер М.В. Древнерусское золотное шитье X—XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея. *Средневековые древности Восточной Европы*. Отв. ред. Н.Г. Недошивина. Москва: ГИМ, 1993. С. 3—21.
13. Михайлов К. Ранние образцы древнерусского золотого шитья из Чернигова и Шестовицы. *Чернігів у середньовічній тараньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 138—153.
14. Кара-Васильева Т. *Історія української вишивки*. Київ: Мистецтво, 2008. 464 с.
15. Брайчевська О. Ткацтво, вишивка. *Історія українського мистецтва: у 5 т.* Голов. ред. Г. Скрипник. Т. 2: *Мистецтво середніх віків*. Київ: ІМФЕ НАН України, 2010. С. 808—1193.
16. Зайченко В. *Вишивка козацької старшини XVII—XVIII століть з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського*. Київ: Родовід, 2015. 108 с.
17. Адрюг А. Вишивка та гаптування Чернігова другої половини XVII — початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 36—51.
18. Балушок В. З історії української етнічності (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал*. 2018. № 2 (539). С. 163—178.
19. Линнус Х. *Вышивка в эстонском народном искусстве*. Т. 1. *Северная Эстония и острова*. Таллин: Эстонское государственное издательство, 1955. 206 с.
20. *Винайдення традиції*. За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. 448 с.
21. Сабурова М.А. О женских головных уборах с жесткой основой в памятниках домонгольской Руси. *Краткие сообщения Института археологии*. 1975. № 144. С. 18—22.
22. Свешников І.К., Брайчевська О.А. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького. *Археологія*. 1990. № 3. С. 122—129.
23. Івакін В.Г. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: Кит, 2008. 271, [1] с.
24. Полное собрание русских летописей. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Под ред. А.А. Шахматова. Санкт-Петербург, 1908. 938 стб., 108 с.
25. *Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy, 1399—1450*. Mons, 1840. 140 pp.
26. Боплан Г. Л. де. *Опис України*. Перекл. з франц. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ: Наукова думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. Ін-т, 1990. 256 с.
27. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Т. CLIV. *Праці історично-філософської секції*. За ред. І. Крип'якевича. Львів, 1937. С. 39—69.
28. Das Reisejournal des Ulrich von Werdum (1670—1677). *Archiv zur Neuern Geschichte, Geographie, Natur- und Menschenkenntnis: Mit kupfern by Jean Bernoulli*. Leipzig: Georg Emmanuel, 1786. 372 s.
29. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1883. Ч. 1. Т. 6. 182, 938 с.
30. *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588)*. Підгот. до вид. М.К. Бойчук. Київ: Наукова думка, 1965. 191 с.
31. *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.* Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. Житомир: НАН України, 2004. 253 с.
32. Георги И.Г. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей*. В Санкт-Петербурге, 1799. Ч. 4. 446 с.
33. Рігельман О.І. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народі козаків узагалі*. Упор. та прим. П.М. Саса, В.О. Щербака. Київ: Либідь, 1994. 768 с.
34. Шафонский А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России*. Киев, 1851. 724 с.
35. *Український народний одяг XVII — початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського*. Авт. та упоряд.: Д.П. Кравич, Г.Г. Стельмащук. Київ: Наукова думка, 1988. 268, [2] с.
36. Boas F. *Primitive Art*. Oslo, 1927 (Harv. Univ. Press). 376 p., 15 pls., 308 figs.
37. Kroeber A.L. *The nature of Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1952. 437 p.
38. Sahlin M.D. *Evolution: specific and general. Anthropological Theory: a Sourcebook*. Eds. R.A. Manners, D. Kaplan. New Brunswick and London, 2009. Pp. 229—241.
39. Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*. Москва: Наука, 1989. 247 с.
40. Шевчук Т., Ставицька Я. *Українська усна снотлумачна традиція початку XX століття (розвідки і тексти)*. Київ: Дуліби, 2017. 224 с.
41. Грушевська К. На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» — причиною до питання про пародії на кобзарські думи). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 13—50.
42. Грушевська К. *Збирання і видання дум в XIX і в початках XX віку. Українські народні думи: у 2 т.* Уклад. К. Грушевська. Київ, 1927. Т. 1. С. XIII—ССХХ.
43. Грушевська К. Два центри етнологічної науки. (З подорожніх вражіннь). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2—3. С. 81—96.

44. Грушевська К. [Рец.] С. G. Seligman. The unconscious in relation to anthropology. The British Journal of Psychology. V. ХТІІ. April 1928. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2—3. С. 169—171.
45. Вовк Хв. Характерні ознаки південноросійської народної орнаментики. *Народознавча спадщина Хведора Вовка*. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ НАН України, 2012. Кн. 1. С. 108—116.
46. Нидерле Л. *Быт и культура древних славян*. Прага, 1924. 285 с.
47. Клочко Л., Строкова Л. Тканини в Київській Русі (за матеріалами збірки Національного музею історії України). *Пам'ятки України*. 2006. № 3. С. 12—17.
48. Степанова Ю. В. Вышивка в древнерусском костюме XI—XIII вв.: место, значение, орнамент. *Искусство древнего текстиля. Методы изучения, сохранность, реконструкция. Материалы Российско-Германского семинара* (Москва, 11—13 марта 2018) Редакторы И. И. Елкина, М. Вагнер, П. Е. Тарасов. Москва: Ин-т археологии РАН, 2019. С. 270—289.
49. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, Ч. I: Греческие писатели. *Вестник древней истории*. 1948. № 4. С. 225—298.
50. Сабурова М. Л. Погребальный головной убор с христианской символикой из женских погребений XII—XIII вв. URL: <https://museum-murom.ru/scientific-work/materialy-konferencij-muzeja/konferenciya-uvarovskie-chteniya/uvarovskie-chteniya-ii/m.-l.-saburova.-pogrebalnyj-golovnoj-ubor-s-hristianskoj-simvolikoj-iz-zhenskih-pogrebenij-xii-xiii-vv> (Дата звернення: 03.11.2020).
51. Сабурова М. А. Одежда. *Древняя Русь. Быт и культура*. Отв. ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова. Москва: Наука, 1997. С. 93—102.
52. Сагайдак М., Івакін В., Тараненко С., Пєфтіць Д. Сакральні зони південно-східного Києво-Подолу (XI—XIII ст.). *Місто: історія, культура, суспільство*. Електронний журнал урбаністичних студій. Київ: Ін-т історії України НАН України; Історичний факультет Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка; редкол.: М. Борисенко (гол. ред.), Т. Водотика (шеф-редактор), 2016. С. 106—128.
53. Сабурова М. А. Обувь. *Древняя Русь. Быт и культура*. Отв. ред. тома Б. А. Колчин, Т. И. Макарова. Москва: Наука, 1997. С. 103—105.
54. Hensel W. *Polska przed tysiącem lat*. Wyd. 3 uzupełnione. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1967. 287 s.
55. Татищев В. Н. *История Российская с самых древнейших времен*. Напечатана при Императорском Московском Университете, 1773. Ч. 2. 544 с.
56. Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: *Источники и известия*. Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005. 544 с.
57. Космина О. Ю. Украинская рубашка: от белья к этническому символу. *Мода и дизайн: исторический опыт — новые технологии. Материалы XIV-й Международной научной конференции. Санкт-Петербург, 27—30 июня 2011 г.* Санкт-Петербург, 2011. С. 370—373.
58. *Літопис руський*. Переклад з давньоруської Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. XVI. 591 с.
59. Mrs. Archibald H. Christie. *The Artistic Crafts Series of technical Handbooks: Embroidery and Tapestry Weaving*. New York; London, 1906. P. XVII. 520 с.
60. Оногда О. В., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Підсумки, проблеми і перспективи вивчення кераміки Середньої Наддніпрянщини II-ї половини XIII — XVIII ст. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: Ін-т археології НАН України, 2010. Вип. 1. С. 446—453.
61. Емельянов В. Путешествия Гильберта де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413—1414 и 1421 годах. *Университетские известия*. 1873. № 8. С. 1—46.
62. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера Золотого Руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени; в 1399—1550 годах. *Записки Одесского общества истории древностей*. Одесса, 1853. Т. 3. С. 433—465.
63. Черкасов Д. Н. Жильбер де Ланнуа и его «Voyages et ambassades». *Исследования по истории Восточной Европы*. Научный сб. Минск: Республиканский ин-т высшей школы, 2015. Вып. 8. С. 195—241.
64. Ісаєвич Я. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 334 с.
65. Блок М. Феодальное общество. *Апология истории или ремесло историка*. Изд. 2-е, доп. Пер. с фр. Е. М. Лысенко. Москва: Наука, 1986. С. 122—181.
66. Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття). *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. Київ: Критика, 1998. Т. V. С. 68—81.
67. *Луцька замкова книга 1560—1561 рр.* Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк: НАН України, 2013. 736 с.
68. Войтів Г. В. *Назви одягу в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст.* Автореферат дис. ... кандидата філологічних наук. Львів, 1995. 24 с.
69. Срезневский И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам И. Срезневского*. Т. 3: Р—Я и дополнения. Санкт-Петербург, 1912. 1684, 272 стб., 13 с.
70. Литовская Метрика. Книга первая судных дел. *Русская историческая библиотека*. Т. 20. Санкт-Петербург, 1903. VII. 50 с., 1566 стб., 153 с.
71. Вердум У. фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у 1670, 1671, 1672 роках... через Королівство Польське... Перекл. з німецької І. Сварник. *Жовтень*. 1989. № 9 (467). С. 87—99.
72. Janisz M. *Igła i nica malowane. Historia haftu w zarysie*. URL: <https://docplayer.pl/6424221-Igla-i-nicia>

malowane-historia-haftu-w-zarysie.html (Дата звернення: 08.07.2021).

73. Подробное описание путешествия голицинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем Посольства Адамом Олариум. Перевел с нем. П. Барсов. Москва, 1870. 1156 с.

REFERENCES

- Balushok, V., & Oliynyk, M. (2021). An embroidery on clothes of Ukrainians: some problems of contemporary discourse. *The ethnology notebooks*, 4, 847—861 [in Ukrainian].
- Balushok, V., & Oliynyk, M. (2021). Embroidery on Ukrainian clothes: the problem of origins. *The ethnology notebooks*, 5, 1150—1166 [in Ukrainian].
- Kosacheva, O. (1876). *Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Pysanky*. Kiev: S.V. Kulzhenko [in Russian].
- Miller, A., Uvarova, P.S. (Ed.). (1911). Lotus in Little Russian Ornament. *Proceedings of the IV Archaeological Congress in Chernigov* (Vol. III, pp. 81—88). Moscow [in Russian].
- Savitsky, P. (1914, June 13—20). About Ukrainian Embroidery of the XVIIIth Century and its modern Revival. *Chernihiv Zemstvo Week*, 24, 1—5; 25, 1—5 [in Russian].
- Modzalevs'kyj, V. (1918). *The main Features of Ukrainian Art*. Chernihiv [in Ukrainian].
- Spaska, E., & Skripnik, H. (Ed.). (2015). *Ethnographic and Art Studies*. Kyiv [in Ukrainian].
- Novyts'ka, M.O. (1965). Gold Embroidery in Kyivan Rus' (According to Excavations in the USSR). *Archeology* (Vol. XVIII, pp. 24—38) [in Ukrainian].
- Rabinovich, M.G. (Ed.). (1986). Old Russian Clothing of the IXth—XIIIth Centuries. *Ancient Clothing of the Peoples of Eastern Europe. Materials for the Historical and Ethnographic Atlas* (Pp. 40—62). Moscow [in Russian].
- Zakharchuk-Chugai, R.V. (1988). *Ukrainian folk embroidery: western regions of the Ukrainian SSR*. Lviv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Tyshchenko, O.R. (1992). *History of decorative and applied Art of Ukraine (XIII—XVIII centuries): Teaching manual*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Fechner, M.V., & Nedoshivina, N.G. (Ed.). (1993). Old Russian Gold Embroidery X—XIII Centuries in the Collection of the State Historical Museum. *Medieval antiquities of Eastern Europe* (Pp. 3—21). Moscow [in Russian].
- Mihajlov, K. (2007). Early examples of Old Russian Gold Embroidery from Chernigov and Shestovitsa. *Chernihiv in the medieval and early modern History of Central and Eastern Europe. Collection of scientific Works dedicated to the 1100th anniversary of the first chronicle mention of Chernihiv* (Pp. 138—153). Chernihiv [in Russian].
- Kara-Vasyl'ieva, T. (2008). *History of Ukrainian Embroidery*. Kyiv [in Ukrainian].
- Brajchevs'ka, O., & Skripnik, H. (2010). Weaving, Embroidery. *History of Ukrainian Art: in 5 vols. Art of the Middle Ages* (Vol. 2, pp. 808—1193). Kyiv [in Ukrainian].
- Zaichenko, V. (2015). *Embroidery of a Cossack Sergeant of the XVII—XVIII Centuries from the Collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovsky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Adruh, A. (2020). Embroidery and Gold Embroidery of Chernihiv in the second half of the XVII — early XVIII Centuries. *Severyansky chronicle*, 1, 36—51 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2018). From the History of Ukrainian Ethnonymy (from «Ruthenians» to «Ukrainians»). *Ukrainian Historical Journal*, 2 (539), 163—178 [in Ukrainian].
- Linnus, H. (1955). *Embroidery in Estonian Folk Art. Northern Estonia and the islands* (Vol. 1). Tallinn [in Russian and Estonian].
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Ed.). (2010). *The invention of tradition*. 2nd kind. Kyiv: Nika-Center [in Ukrainian].
- Saburova, M.A. (1975). On women's Headdresses with a rigid Base in the Monuments of pre-Mongol Rus'. *Brief Reports of the Institute of Archaeology* (Vol. 144, pp. 18—22) [in Russian].
- Sveshnikov, I.K., & Braichevska, O.A. (1990). Leather Shoes from Zvenyhorod Halytsky. *Archeology*, 3, 122—129 [in Ukrainian].
- Ivakin, V.G. (2008). *Christian burial Monuments of Kyiv of Ancient Rus'*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shakhmatov, A.A. (Ed.). (1908). *Complete Collection of Russian Chronicles. The Ipatiev Chronicle* (Vol. 2). St. Petersburg [in Russian].
- Lannoy, G.de. (1840). *Voyages and Embassies of Messire Guillebert de Lannoy, 1399—1450*. Mons [in French].
- Boplan, G.L. de., Kravets, J.I., & Borisyuk, Z.P. (1990). *Description of Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian and French].
- Olyanchyn, D., & Krypyakevych, I. (Ed.). (1937). Description of the Swedish Ambassador's Trip to Ukraine in 1656—1657. *Notes of the Shevchenko Scientific Society. Works of the historical and philosophical Section* (Vol. CLIV, pp. 39—69). Lviv [in Ukrainian].
- Werdum, U. von. (1786). Ulrich von Werdum's (1670—1677) Travel Journal. *Archive on Modern History, Geography, Knowledge of Nature and People: With coppers by Jean Bernoulli*. Leipzig [in German].
- (1883). *Archive of Southwest Russia* (Part 1, vol. 6). Kiev [in Russian].
- Bojchuk, M.K. (Ed.) (1965). *Act Book of the Zhytomyr City Service of the late XVI Century*. Kyiv [in Ukrainian].
- Mojsijenko, V.M. (Ed.) (2004). *Acts of the Zhytomyr Castle Service: 1590, 1635*. Zhytomyr [in Ukrainian].
- Georgi, I.G. (1799). *Description of all Peoples living in the Russian State. Their everyday Rituals, Customs, Clothes, Dwellings, Exercises, Fun, Religions and other Attractions*. St. Petersburg. [in Russian].
- Rigelman, O.I., Sas, P.M., & Scherbak, V.O. (Eds.). (1994). *Chronicle of Little Russia and its people and the Cossacks in general*. Kyiv: Lybid [in Russian, in Ukrainian].

- Shafonsky, A. (1851). *Chernigov Governorship Topographic Description with a brief Geographical and Historical Description of Little Russia*. Kiev [in Russian].
- Krvavich, D.P., & Stelmashchuk, H.H. (Eds.) (1988). *Ukrainian Folk Clothing XVII — early XIX Centuries in Watercolors by Yu. Hlogovsky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Boas, F. (1927). *Primitive Art*. Oslo; Harv. Univ. Press.
- Kroeber, A.L. (1952). *The Nature of Culture*. Chicago.
- Sahlins, M.D., Manners, R.A., & Kaplan, D. (Eds.). (2009). Evolution: specific and general, *Anthropological Theory: a Sourcebook* (pp. 229—241). New Brunswick and London.
- Arutiunov, S.A. (1989). *Peoples and Cultures: their Development and Interaction*. Moscow [in Russian].
- Shevchuk, T., & Stavtyska, J. (2017). *Ukrainian oral Dream interpretation Tradition of the early twentieth Century (Intelligence and Texts)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (1929). On the side Paths of the Kobzar Epic («Duma about the Shepherd» — the Addition for the Question of Parodies of Kobzar Dumas). *Primitive Citizenship and its Remnants in Ukraine*, 2, 13—50 [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (Ed.). (1927). Collection and Publication of Dumas in the XIX and early XX Centuries. *Ukrainian People's Dumas: in 2 vols.* (Vol. 1, pp. XIII—CCXX) [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (1928). Two centers of ethnological science. (From travel experiences). *Primitive Citizenship and its Remnants in Ukraine*, 2—3, 81—96 [in Ukrainian].
- Hrushevskaya, K. (1928). [Review] C.G. Seligman. The unconscious in relation to anthropology. *The British Journal of Psychology*, v. XTII, april 1928. *Citizenship and its Remnants in Ukraine*, 2—3, 169—171 [in Ukrainian].
- Vovk, Khv., & Skripnik, H. (Ed.). (2012). Characteristic Features of South Russian Folk Ornaments. *Ethnographic Heritage of Khvedir Vovk* (Vol. 1, pp. 108—116). Kyiv [in Ukrainian].
- Niederle, L. (1924). *Life and Culture of the Ancient Slavs*. Prague [in Russian].
- Klochko, L., & Strokova, L. (2006). Fabrics in Kyivan Rus' (based on the Collection of the National Museum of History of Ukraine). *Sights of Ukraine*, 3, 12—17 [in Ukrainian].
- Stepanova, Yu.V., Elkina, I.I., & Wagner, M. (2019). Embroidery in Old Russian Costume of the 11th—13th Centuries: Place, Meaning, Ornament. *The Art of Ancient Textiles. Study Methods, Preservation, Reconstruction. Proceedings of the Russian-German Seminar* (Moscow, March 11—13, 2018) (pp. 270—289). Moscow [in Russian].
- Latyshev, V.V. (1948). Proceedings of ancient Writers about Scythia and the Caucasus. Greek Writers. *Bulletin of Ancient History*, 4, 225—298 [in Russian].
- Saburova, M. L. *Funeral Headdress with Christian Symbols from Female Burials of the XII—XIII Centuries*. Retrieved from: <https://museum-murom.ru/scientific-work/materialy-konferencij-muzeya/konferenciya-uvarovskie-chteniya/uvarovskie-chteniya-ii/m.-l.-saburova.-pogrebalnyj-golovnoj-ubor-s-hristianskoj-simvolikoj-iz-zhenskih-pogrebenij-xii-xiii-vv> (Last accessed: 03.11.2020) [in Russian].
- Saburova, M.A., Kolchin, B.A., & Makarova, T.I. (Eds.). (1997). Clothes. *Ancient Rus'. Life and Culture* (pp. 93—102). Moscow [in Russian].
- Sagaidak, M., Ivakin, V., & Taranenko, S., Borisenko, M. (Ed.). (2016). Sacral zones of the south-eastern Kyiv-Podil (XI—XIII centuries). *City: history, culture, society. Electronic Journal of Urban Studies* (pp. 106—128). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine; Faculty of History; Kyiv National University named after Taras Shevchenko [in Ukrainian].
- Saburova, M.A., Kolchin, B.A., & Makarova, T.I. (Eds.). (1997). Footwear. *Ancient Rus'. Life and Culture* (pp. 103—105). Moscow [in Russian].
- Hensel, W. (1967). *Poland a Thousand Years Ago* (Issue 3). Wroclaw; Warsaw; Krakow [in Polish].
- Tatishchev, V. N. (1773). *History of Russia since the most ancient times* (Part 2). Printed at the Imperial Moscow University [in Russian].
- Tolochko, A. (2005). «Russian History» by Vasily Tatishchev: Sources and News. Moscow; Kiev [in Russian].
- Kosmina, O.Ju. (2011, June 27—30). Ukrainian Shirt: from Linen to ethnic Symbol. *Fashion and Design: historical Experience — new Technologies*. Materials of the XIV th International Scientific Conference. St. Petersburg, June 27—30, 2011 (pp. 370—373). St. Petersburg [in Russian].
- Mrs. Archibald H. Christie. (1906). *The Artistic Crafts Series of technical Handbooks: Embroidery and Tapestry Weaving*. New York; London.
- Mishanich, O.V., & Makhnovets, L.E. (Ed.). (1989). *Chronicle of Rus'*. Kyiv [in Ukrainian].
- Onohda, O.V., Chekanovsky, A.A., & Chmil, L.V. (2010). Results, Problems and Prospects of Studying the Ceramics of the Middle Dnieper Region of the Second Half of the XIII — XVIII Centuries. *Archeology and Ancient History of Ukraine: Collection of Scientific Works* (Vol. 1, pp. 446—453). Kyiv [in Ukrainian].
- Emelyanov, V. (1873). Travels of Hillbert de Lannoa to the Eastern Lands of Europe in 1413—1414 and 1421. *University News*, 8, 1—46 [in Russian].
- Brun, F.K. (1853). Travels and Embassies of Mr. Gillbert de Lannoy, Knight of the Golden Fleece, Owner of Santa, Villerval, Tronschien, Beaumont, Wagenie; in the Years 1399—1550. *Notes of the Odessa Society for the History of Antiquities* (Vol. 3, pp. 433—465). Odessa [in Russian].
- Cherkasov, D.N. (2015). Gilbert de Lannoy and his «Voyages et ambassades». *Studies in the History of Eastern Europe*. Scientific collection (Vol. 8, pp. 195—241). Minsk [in Russian].
- Isaievych, Ya. (1996). *Ukraine, old and new: People, Religion, Culture*. L'viv [in Ukrainian].
- Blok, M., & Lysenko, E.M. (1986). Feudal Society. *Blok M. Apology of History or the Craft of a Historian* (pp. 122—181). Moscow [in Russian].

- Starchenko, N. (1998). Publicity as a Dominant Cultural Tradition (Volyn of the Second Half of the XVI Century). *Mediaevalia Ukrainica: Mentality and History of Ideas* (Vol. V, pp. 68—81). Kyiv [in Ukrainian].
- Moisienko, V.M., & Polishhuk, V.V. (Ed.). (2013). *Lutsk Castle Book of 1560—1561*. Lutsk [in Ukrainian].
- Voitiv, G.V. (1995). *Names of Clothes in the Monuments of the Ukrainian Language of the XIV—XVIII Centuries*. Abstract Dis. ... Candidate of Philological Sciences. Lviv [in Ukrainian].
- Sreznevskij, I. (1912). *Materials for the Dictionary of Language of Ancient Rus' on the written Monuments of I. Sreznevsky* (Vol. 3: R—Ja and Additions). St. Petersburg [in Russian].
- (1903). Lithuanian Metric. The first Book of Court Cases. *Russian Historical Library* (Vol. 20). St. Petersburg [in Russian].
- Werdum, U. von., & Svarnik, I. (1989). Diary of a Trip, I made in 1670, 1671, 1672... through the Kingdom of Poland... *Zhovten'*, 9 (467), 87—99 [in Ukrainian].
- Janisz, M. *Painted with needle and thread. The history of embroidery in outline*. Retrieved from: <https://docplayer.pl/6424221-Igla-i-nicia-malowane-historia-haftu-w-zarysie.html> (Last accessed: 08.07.2021) [in Polish].
- Olearius, A., & Barsov, P. (1870). *A detailed Description of the Journey of the Holstein Embassy to Muscovy and Persia in 1633, 1636 and 1639, compiled by the Secretary of the Embassy, Adam Olearius*. Moscow [in Russian].